

DİVAN YAZININA YANSIYAN BİR NİYET TUTMA OYUNU

MUSTAFA CANPOLAT

Gerçekte, Divan yazınında oyun olmayan çok az şey vardır. Divan şairi, bir söz kuyumcusu gibi çalışır. Kendisinden önce gelip geçen şairlerin söylediklerini aynı manzumlarla fakat değişik bir biçimde, daha güçlü bir anlatımla, gereksiz sözlerden ayıklayarak vermektir önemli olan. Bunun yanında öz kadar, belki ondan daha da çok biçim önemlidir. Divan şairi biçimle oynamayı sever. Noktasız harflerle, birleşmeyen harflerle, yalnızca birleşen harflerle, içinde dudak sesleri bulunmayan sözcüklerle, içinde “elif” harfi bulunmayan sözcüklerle şiirler yazarak eğlenceli biçim oyunları denemekten hoşlanır. *Tashif*, *tecnis*, *kalb*, *ıştikak*, *irsad* gibi biçimsel sanatlar, *telmîl*er, Arapça bir beytin *tashifi* ile Farsça ya da Türkçe yeni bir beyit ortaya çıkarmak gibi oyunlar zaman zaman şairlerin ilgisini çekmiş, bir çeşit ustalık ölçüsü olarak önem kazanmıştır.

Bunların yanında *tarih*, *lûgaz*, *muamma* gibi doğrudan doğruya bilmece türüne giren oyunlar vardır. Bu oyunlara yer yer kimya, astronomi, hekimlik gibi çağın bilimleri ile satranç, *gûy u çevgân* gibi oyunlar da karışmıştır. Bir de, bugün çağdaş matematikçilerin de ilgi gösterdikleri *murabbalar*, *müsellesler* oluşturarak yukarıdan aşağıya, sağdan sola ve köşegenler doğrultusunda toplama yapıldığı zaman hep aynı sonucu veren çizelgeler düzenlemek sevilen zekâ oyunlarından olmuştur. Doğrudan doğruya yazınla ilgisi olmamakla birlikte bu matematik oyunları, yazarların ilgisini çekmiş, yazın sanatları ile ilgili yapıtlarda bu çizelgeler de yer almıştır.

Bu yazımızda üzerinde duracağımız oyun da, temelde bir matematik oyunu olmakla birlikte, şiirlerle süslenerek yazın alanına aktarılmıştır. Halk yazınında sık sık görülen manilerle niyet çekme oyunlarını andırmakla birlikte, matematik düzenlemelerden yararlandığı için de-

ğişik bir karakter göstermektedir. Öyle sanıyorum ki bu oyun, matematik bilim tarihi ile ilgilenenler için de ilgi çekici veriler taşımaktadır.

Bu oyuna ilk rastladığımız yapıt, 840 h. / 1436'da Ömer bin Mezid'in kaleme aldığı *Mecmū'atü'n-nezā'ir*¹dir. Yapıtta temel bölüm olan nazireler (4b-277a) bölümünden sonra 277b'den başlayarak birtakım daireler görülmektedir. Önce bir ana daire içersinde abece sırasına göre 29 özel ad veriliyor, sonra da bu adlar beş daireye ayrılarak, her dairede ana dairede bulunan adların bir bölümü yineleniyor. Ana daireye özel bir ad verilmemiş, öteki daireler sırayla dāyire-i evvel, dāyire-i şānī, dāyire-i şāliş, dāyire-i rābi^c, dāyire-i hāmis biçiminde adlandırılıyor ve her dairenin altında bir de rakam bulunuyor. Birinci dairenin altında (1), ikinci dairenin altında (2), üçüncü dairenin altında (4), dördüncü dairenin altında (7), beşinci dairenin altında da (15) rakamı vardır. Bu dairelerden sonra "elf-1, b-2, t-3 . . ." biçiminde 29 harf numaralanmakta ve her harfin altında o harfle başlayan adın içersinde geçtiği bir dörtlük verilmektedir. Bütün bu dörtlükler mefâilün / mefâilün / fe-ülün ölçüsündedir. Ş harfindeki Şemūd için verilen dörtlükte:

Mürā'āt eyledün dutup Şemūdı

denmektedir ki, burada *dut-* eyleminin "niyet tutmak"la ilgili olduğu açıkça görülmektedir. Öteki dörtlüklerde de sık sık *dut-* / *tut-* eylemi geçmektedir.

Bundan sonra yine bir ana daire ve bundan çıkan beş daire ile ikinci oyun gelmektedir.

Mundy, sözü geçen yazısında bu dairelerden yalnızca "birtakım sözcükler içeren çeşitli daireler" diye söz etmektedir. Yapıt üzerindeki ilk çalışmalarım sırasında bu dairelerdeki gizli oyunu çözümlmek benim için de kolay olmadı. Sonunda birtakım çizelgeler uygulayarak gerçekte çok kolay olan işleyiş düzenini çözümlayebildim.

Önce bu daireleri ve dörtlükleri görelim, daha sonra da niyet tutma ve karşıdakinin bunu bilmesinin nasıl işlediğini göstermeye çalışalım.

¹ *Mecmū'atü'n-nezā'ir*, S.O.A.S., 27, 689. Yapıt üzerine bilgi için bkz. C.S. Mundy: *Notes on Three Turkish Manuscripts*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies C. XII, s. 533-541.

BİRİNCİ OYUN

Ana daire: Ahmed, Beşir, Taşrıverdi, Semüd, Cafer, Hasan, Hızır, Dâvud, Zâ'n-nün, Regâyib, Zühre, Sonçur, Şâhîn, Sâlih, Zaygam, Torumtay, Zahîr, 'Alî, Gâzî, Fâris, Kıvâm, Güzel, Leylâ, Murâd, Nev-bahâr, Vildân, Hümâ, Lâçîn, Yûsuf

Dâyire-i evvel: Ahmed, Cafer, Dâvud, Taşrıverdi, Regâyib, Şâlih, 'Alî, Fâris, Hümâ, Yûsuf, Sonçur, Nev-bahâr, Torumtay, leylâ (bir).

Dâyire-i sâni: Beşir, Taşrıverdi, Hasan, Zâ'n-nün, Regâyib, Şâhîn, Sâlih, Zahîr, 'Alî, Kıvâm, Murâd, Nev-bahâr, Lâçîn, Yûsuf (iki).

Dâyire-i şâlis: Semüd, Cafer, Hasan, Sâlih, Gâzî, Fâris, Kıvâm, Zühre, Vildân, Hümâ, Yûsuf, Sonçur, Şâhîn, Lâçîn (dört).

Dâyire-i râbi': Hızır, Dâvud, Zâ'n-nün, Regâyib, Zühre, Sonçur, Şâhîn, Sâlih, Güzel, Leylâ, Murâd, Nev-bahâr, Vildân, Hümâ, Lâçîn, Yûsuf (yedi).

Dâyire-i hâmis: Zaygam, Torumtay, Zahîr, 'Alî, Fâris, Gâzî, Kıvâm, Güzel, Leylâ, Murâd, Nev-bahâr, Vildân, Hümâ, Lâçîn, Yûsuf (on beş).

elif - 1

İlâhî rahmetün deryâsı bî-had Günâh êtdük uyuban nefse bî-'ad
Varıcağ hazretüne lutfun işle Habîbün hakki ki 'adı durur *Ahmed*

b - 2

Perişân zülfünün gönlüm esiri Anı diler dilemez ol 'abîri
Şabâ bir gez dimâguma getürsen Koşusun saçmun olup *Beşiri*

t - 3

Ter olsun gözlerüm kim sini gördi Göñül umduğına hoş ki 'elüm êrdi
Sa'âdet tahtı üzre pâyidâr ol Saña bu devleti çün *Taşrı verdi*

s - 4

Şiyâbın geymiş ü eylerdi cüdî Gören dêrdi ki sağ olsun vücûdı
Meger 'Adun İrem bâgını anđun Mürâ'ât eyledün dutup *Semüdi*

c - 5

Cemâlün kim gözümün manzarıdur Hayâlüne düğüpdür müşterîdür
Yüzümi hasretünde gören eydür Degül mağrib zeri bu *Caferîdür*

h - 6

Habîbüm söylenen hüsn ile sen ol Ölürisem n'ola ben [bâri] sen ol
Hüseyni sevdünise yâ 'Alîyi 'Ömer göñlin ele alğil *Hasan* ol

h - 7

Haṭuñ yüzünde ḥoş reyḥāna beñzer
Haber vèrdi ḥayātuñ çeşmesinden

d - 8

Diler çeşmüm yüzünden ala nûrı
Senüñ medhüñ okurdum işiden dèr

z - 9

Zehebdür vechüm ü kaddüñ du-
rur nûn

Diyeyüm dutduğunu ne kişidür
r - 10

Ruḥuñda var durur bir kaç ‘acāyib
Cihānda devletile çok yaşağıl

z - 11

Zemīnüñ mihrisin ey māh-çihre
Dutup çengünji elde çalduğunca

s - 12

Senüñ ḥüsnün seni mağrūr édüpdür
Ol étdüğün benüm cānuma ancak

ş - 13

Şehā yüzünde ḥoş nesrīni gördüm
Göñül mürğün meger avlayu geldüñ

ş - 14

Şanem vechinde göñlüm mādih oldu
Şafā vü zevkile sürdi günini

z - 15

Ziyā vèr göñlüme ḥürrem duta gör
Güzel āhūsna sen mi dedüñ var

t - 16

Ṭamardan gamzeñ oñı geçdi ey vāy
Ḥitādan Rūma uş bir elçi geldi

z - 17

Zaferlü eylesün Ḥaḳ sen emīri
İki Çeşmüñ kaçan kim sihre başlar

c - 18

‘İbāret şanma kim bu Rūm elidür
Süleymān bigi bir şahuñ kılıyam

Benefşe görmüş ü ḥayrāna beñzer
Dudağın Ḥizra kim ol cāna beñzer

Yüzüne gün diye vü saña ḥürī
Görün Dāvudı kim n’eyler Zebürī

Şaçuñ leyli édüpdür beni mecnūn
Velilerden durur ḥoş adı Zā’n-nūn

Gül ü reyḥān u sünbül zī ḡarāyib
Günüñ ‘id ü geceñ kadr ü Regāyib

Yüzüñ nûrı vèrür yıldıza behre
Gulām olur saña gökdeki Zühre

Ġurūr-ı mey gözün maḥmūr édüp-
dür

Cihānda keklige Sonḳur édüpdür

Dişüne baḳdum u pervīni gördüm
Elünde şayd çün Şāhini gördüm

Kılı gör diyü zülfi nāşih oldu
Cihānda şol kişi kim Sālih oldu

Gider ḳayḡu ki cām-ı Cem duta gör
Şikār eyle hemīn Zayḡam duta gör

Daḡı neler ḳılısar baña ol ḥāy
Şaçuñ müşkin diler adı Ṭorumṭay

Ḳamu miskinlerün ol dest-giri
Fidī ḳılır aña cānım Zāhīri

Ki ḥalkı söyledüğü ḳuş dilidür
Yürekde Şīr ü şüretde ‘Alidür

ğ - 19

Ġaribem derdüme kıl çäre-sâzî
Ele al fetḥ-i nuşret kılıcın şal

f - 20

Ferah ol kim düzildi gerü meclis
Sen ol sultân-ı serversin ki saña

k - 21

Ķıyâmetdür senüñ ħaddüñ ħıyâmı
Gece gündüz saçuñ yüzüñ görüp
ħalk

k(g) - 22

Güler yüzüñ şehâ kuluñ sezelden
Cefâñıla geçerüz çâr u nâ-çâr

l - 23

Lebüñ şormak durur baña temennâ
Yüzüñ gündüz görüp mecnûn olu-
ram

m - 24

Münevverdür yüzüñ ü gökcek aduñ
ĶatunĶa ħacetüm var diyimezem

n - 25

Ne durur laĶlünje çeşmüm nişârı
Ķlazân eriser ü hem ħış geliser

v - 26

Verür gözüm döküp dürrile mercân
Olup cennetde ħilmân ile yoldaş

h - 27

Hemîn budur dilegüm dil-rübâdan
‘Ömer göñlini gör kim ħanda uçar

lâ - 28

Le‘âlîdür dişi vü saçını dür
Dutarsın ħullaruñuñ ħamusın ħoş

y - 29

Yapa gör ‘adl ile gel bu cihâni
Çemen Mışırında gül gibi ‘azîz ol

Çalup nâyun bize göster Ħicâzı
Hemîşe kâfire ey merd Ġâzî

Şarâb-ı ter içe gör olma yâbis
Ķul olmışdur gelüben nice *Fâris*

YaĶar odlara düpdüz ħâş u ‘âmı
Severler cân u dilden sen *Ķıwâmı*

Dişüñ bigi dizer dürler gazelden
Vefâ gelmez bilürüz sen *Güzelden*

Eger bulsam diyeydüm mann u
selvâ
Saçuñ gördükçe derem vâh *Leylâ*

Du‘â ħıluğ eger biliş ü yâduñ
N’ola bir gün deseñ nedür *Murâduñ*

Dür ü mercân durur yoğı vü varı
Berü gel ħoş görelüm *Nev-bahârı*

Ayağun tozını almağa ey cân
Ede ħullık hemîşe saña *Vildân*

Unutmaya beni aña cefâdan
Ķona şanur aña devlet *Ħümâdan*

ĶoĶup müşkin gül-âbın Mâçini gör
Irağ êtdüñ yaĶınken *Lâçini* gör

Bulam dersen ħayât-ı câvidânı
Zamânun *Yûsufısın* sür zamânı

Şimdi bu daireler ve dörtlüklerle niyet tutma oyununun nasıl oynandığına bakalım.

Niyet tutacak kişi ana daireden bir ad seçer. Oyunu yöneten kişi, niyet tutandan tuttuğu adın sırayla birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci dairelerde bulunup bulunmadığını sorar. Sırasıyla hangi dairede tutulan ad geçiyorsa, belleğinden birinci daire için 1, ikinci daire için 2, üçüncü daire için 4, dördüncü daire için 7, beşinci daire için de 15 sayısını alır; hangi dairelerde geçiyorsa bunların toplamını hesaplar. Toplam sayı abecesel sırada başladığı harfin sıra numarasını verecektir. Yönetici hemen sıra numarasından o harfi bulur ve tutulan adın içersinde geçtiği dörtlüğü okur. Yönetici bu 29 dörtlüğü ezberlese oyun kuşkusuz daha da eğlenceli olur.

Dikkat edilirse her dörtlük, içersinde geçen adın ilk harfi ile başlamaktadır. Bu da yöneticiye bir kolaylık sağlamak için özellikle yapılmıştır. Böylece yönetici hiç karıştırmadan belleğinden bu dörtlüğü kolayca çıkarır.

Birtakım dörtlüklerde asıl verilecek olan addan başka adlar geçmesi de oyunu daha eğlenceli bir duruma getirmek içindir. Bu adlardan birisi söylendiğinde niyet tutan yanıldığını ileri sürmek için yerinden fırlarken yönetici dörtlüğü tamamlayarak tutulan adı söylemiş olacaktır.

Acaba her sayının bir ada denk gelmesi için nasıl bir yol tutulmuştur? Dairelere verilen sayılar bunu nasıl sağlamaktadır? Aşağıdaki çizelgede bu durum açık bir biçimde görülecektir. (Bkz. Çizelge 1.)

Görülebileceği üzere sıra sayıları ile dairelere verilen sayıların toplamı eşit olmaktadır.

İKİNCİ OYUN

Yine Mecmū'atü'n-nezā'ir'de birinci oyunun hemen arkasında yeni bir niyet tutma oyunu (283a-288a) gelmektedir. Birincisinden ayrıldığı nokta burada kişi adları yerine çeşitli nesne adlarının kullanılması, 29 yerine 31 ad verilmesi, dairelere verilen sayıların da 1, 2, 4, 7, 15 yerine sırasıyla 1, 2, 4, 8, 16 olmasıdır. Bu sayı değişikliği üzerinde daha sonra durmak üzere şimdi de bu oyunu inceleyelim.

Ana daire: altun, 'anber, etmek, kuşak, [e]-nār, at, yaş üzüm, şahid¹, elma, murād, ok, süci, yay, dest-māl, buğday, kâğıd, kalem, za'

² Metinde yok. "sekiz" sayılı dörtlüğe göre burada olması gerek.

Sıra sayısı	Ad	dâyire-i evvel (bir)	dâyire-i sâni (iki)	dâyire-i sâlis (dört)	dâyire-i râbi' (yedi)	dâyire-i hâmis (on beş)	Sayılar toplamı
1	Ahmed	x					1
2	Beşir		x				2
3	Taqrivêrdi	x	x				1+2
4	Semüd			x			4
5	Ca'fer	x		x			1+4
6	Hasan		x	x			2+4
7	Hızır				x		7
8	Dâvud	x			x		1+7
9	Za'n-nün		x		x		2+7
10	Reğâyb	x	x		x		1+2+7
11	Zühre			x	x		4+7
12	Sonkur	x		x	x		1+4+7
13	Şâhin		x	x	x		2+4+7
14	Şâlih	x	x	x	x		1+2+4+7
15	Zaygam					x	15
16	Toruntay	x				x	1+15
17	Zahir		x			x	2+15
18	'Ali	x	x			x	1+2+15
19	Gâzi			x		x	4+15
20	Fâris	x		x		x	1+4+15
21	Qıvâm		x	x		x	2+4+15
22	Güzel				x	x	7+15
23	Leylâ	x			x	x	1+7+15
24	Murâd		x		x	x	2+7+15
25	Nev-bahar	x	x		x	x	1+2+7+15
26	Vıldân			x	x	x	4+7+15
27	Hümâ	x		x	x	x	1+4+7+15
28	Lâçın		x	x	x	x	2+4+7+15
29	Yûsuf	x	x	x	x	x	1+2+4+7+15

ferân, gümüş, bıçak, yüzük, halka, gül, piyâle, kuru üzüm, bādâm, şeker, hurmâ, kılıç, incü, nebât.

Dâyire-i evvel: yüzük, elma, nebât, gül, şeker, enâr, yaş üzüm, buğday, etmek, ok, kalem, yay, gümüş, kılıç (bir).

Dâyire-i şânî: şeker, gül, halka, za'ferân, buğday, murâd, incü, nebât, etmek, at, dest-mâl, kuru üzüm, yaş üzüm, 'anber, ok (iki).

Dâyire-i şâlis: kılıç, süci, at, enâr, hurmâ, bıçak, dest-mâl, buğday, nebât, yaş üzüm, yüzük, halka, kuşak, incü, gül, yay (dört).

Dâyire-i râbi': nebât, incü, kılıç, ok, piyâle, kuru üzüm, süci, yay, murâd, şeker, bâdem, hurmâ, şahid, dest-mâl, buğday (sekiz).

Dâyire-i hâmis: kalem, kâğıd, nebât, gül, piyâle, gümüş, şeker, bıçak, kılıç, yüzük, za'ferân, hurmâ, incü, bādâm, kuru üzüm (on altı).

bir	
Bugün gördüm yüzün gülgün olup- dur	Boyun müşk ü gözün pür- <i>hün</i> olupdur
Lebün şevkına gözüm dökdi dürler iki	Anuñ-çün dutduğun <i>altun</i> olupdur
Edüpdür 'alemi yüzün münevver Cihânı zülfünün kokusu tutdı üç	Güneşdür varisa ol mäh-ı enver Siyeh-rü düşdi andan vech-i 'anber
Şu'â'n yüzünün nürâni gördüm Yenürken ni'metün şaylığı bakdum dört	Muşaffâ görünür nür anı gördüm Sümâtuñ yaraşığı <i>nânı</i> gördüm
Yücedür aşluñ u gönlün aşakdur Kerem kıl belüne 'izzetle bağlan beş	Şaçunuñ bāğı boynuma tuşakdur Ki yazdı anı kim adı <i>kuşak</i> dur
Göz ü gönlüm göre sen yarı ey yâr Ferah bul dünyede olgıl selâmet altı	Yüzündür bülbülün gül-zârı ey yâr Eyü gizle çü dutduñ <i>nârı</i> ey yâr
Yüzünle zülfüne gönlüm hevesdür Sa'âdet atına devletle bingil yedi	Gece gündüz yeter başa bu besdür Depüp aşdur ki dutduğun <i>feres</i> dür
Hayâlün tahtı var iken gözümde Vişâlün şerbetin tatlu tadaram	Firâkuñ acısı yokdur özümde Kim ol lezzet bulunmaz <i>yaş üzüm</i> de

	sekiz	
Olupdur boynuma zülfün kalāyid		Gören der bini zî devletlü zāhid
Géceler şubha dek tesbîh okuram		İnanmazsan bulayım sana şāhid
	tokuz	
Şarābı la'lünün hoş rāha beñzer		Ki gam baırında ol mellāha beñzer
Sevinür-ven göricek ğabğabuñı		Dérem kim dutduğuñ tuffāha beñ-
	on	zer
Yüzin gördüm bugün bir hūr-zāduñ		Sorup la'lini nedür dedüm aduñ
Unutma adımı her yerde dedi		Beni añduķça bulasun murāduñ
	on bir	
Gözünün fitnesi 'ālemde çokdur		Kaşuñ gibi mu'āvin aña yoķdur
Elünde āşikārā yayı gördüm		Nihān eyleme kim dutduğuñ okdur
	on iki	
Saçuñla yüzün iksi rüz u şebdür		Ki bir yerde konışmış bu 'acebdür
Ye iç hoş geç hemişe devletile		Süci dutduñ ki ol mā'u'l-'inebdür
	on üç	
Firākuñ der gider luţfuñı gel yay		Vişālüñdür ümizüm kiş u ger yay
Meger kirpük okın atmak diledün		Anuñ-çün istedün kaşuñ gibi yay
	on dört	
Şafā verür gözüme hoş hayālün		Yavuz gözden ırağ olsun cemālün
Yeni olur ne denlü eski olsa		Elüñe alduğuñca dest-mālün
	on beş	
Güneşdür yüzün ü alnuñ durur ay		Humār-ı çeşmün oldum gel beni ay
Hemişe hürmen-i luţfuñdan ey yār		Zekāt-ı fıtr-içün ver baña buğday
	on altı	
Şatar zühdin sana ol zāhidi gör		İşi huşk u riyā hem bāridi gör
Eyü midür ya bed içinde eş'ār		Aluban elüñe ol kâğıdı gör
	on yedi	
Tapuñ-çün dediler şāhib-keremdür		Seĥâyile cihān içre 'alemdür
Meger kâğıd dilersin yazmağa sen		Elünde dutduğun bellü kalemdür
	on sekiz	
Lebüñ kim derdüme dermān olup-		Baña andan öküş ihsān olupdur
	dur	Yaşum incü yüzüm za'frān olupdur
Géceler fūrkatünün hūrkatinden		
	on tokuz	
Görü 'ışkuñ baña bir yol komışdur		Cihāndan külli cānum el yumışdur
Kızıl oldı yüzüm altun gibi uş		Sana dutdurdugum şāfi gümişdür

yigirmi
 Yüzündür 'âlemün bilgil çerâğı Ki rûşen kılar ol yakın ırağı
 Doğunmuş zülfüne yel gibi gönlüm Elünde gördüm idi ki *ol bıçağı*
 yigirmi bir
 Gerü ismün dilümde muhkem olmuş Sa'âdet bize yâr u hem-dem olmuş
 Süleymân bigi hükm eyle cihâna Ki zîrâ tutduğunuz *hâtem* olmuş
 yigirmi iki
 Senüñle sevgümüz tıyıldı halka Komaz-van 'ışkuñı cân erse halka
 Eyâ şâhum senün çün kuluñ oldum Kulağında dañı n'eyler bu *halka*
 yigirmi üç
 Çırağın yansun ey şen-gül hemişe Hasûduñ ağlasun sen gül hemişe
 Görüp gülşende yüzün bülbül eydür Nişâr olsun saña bu *gül* hemişe
 yigirmi dört
 Gerü başladı gözün sihr ü ala Diler kim cân u dil mülkini ala
 Senün 'ışkuña bu meclisde gelsün İçelüm tolu boş gitsün *piyâle*
 yigirmi beş
 Beñün la 'lünde müşkin ey gül-en-
 dâm
 Yüzünde dâneyi gördükçe derem
 Fidi mañmür gözlerüne *bâdâm*
 yigirmi altı
 Hevesdür yüzün görmege gözüm
 Göñüldé fikrüm ü ol dilde sözüm
 Meger şerbet dilersin içmege sen Anuñ-çün dutduğundur *kuru üzüm*
 yigirmi yedi
 Yüzünün 'aşığı şems ü kamerdür
 'Ömer dilinde la'lün hoş şemerdür
 Diyeyim ne durur tutduğı dil-ber Sorarlarsa lebi bigi *şekerdür*
 yigirmi sekiz
 Kaşuñun yayını hişm ile kurma
 Öpüp kirpük oñın bağruma urma
 Senün dutduğunu gönlümde bildüm Eyüdür yemeğiñin tatlu *hurmâ*
 yigirmi toktuz
 Nazar eyle gör imdi yüce kaşrı
 Gece gündüz nice döner bu 'aşrı
 Gazâ eyle yüri kâfirleri kır *Kılıçdur* dutduğunu elünde mışrı
 otuz
 Irak düşeli senden bil e meh-rû
 Yakın gelmez gözüme hergiz uyhu
 Lebüne dişüne olmadı mânend Gözümün dökdüğü la'lile *incü*
 otuz bir
 Neçün érmez başa la'lün zekâtı
 Revâ midur eyâ cismüm hayâtı
 'Ömer la'lün zikr etdükçe derler Zihî tütü ki yer kand u *nebâti*

Bu oyunun da oynanışı yine birinci niyet tutma oyununda olduğu gibidir. Yalnız ikinci oyunda abecesel sıra izlenmediğinden, niyet tutulan sözcüklerin sıra sayısının niyete bakınca çok iyi bilinmesi gerekir.

Ne var ki, bu oyunun daireleri hazırlanırken birtakım yanlışlar yapılmıştır. Birinci dairede bulunması gereken *altun* unutulmuştur. Belki de oyunun işleyişinin anlaşılmasında için özellikle konulmamıştır. Ana daire dışındaki dairelerde bulunmayan sözcüğün bir sayılı *altun* olduğu kolayca bilinir.

İkinci oyunda daha birtakım yanlışlıklar vardır. İkinci dairede bulunması gereken *gümiş* unutulmuştur; birinci dairede bulunması gereken *kuru üzüm* yanlışlıkla ikinci dairede verilmiştir. Yine ikinci dairede bulunması gereken *bādām* unutulmuştur. Bu yanlışlara ana dairede unutulmuş *şāhid* sözcüğünü de ekleyebiliriz.

Birinci oyunda yaptığımız gibi bir çizelge ile gösterecek olursak bu yanlışlar da daha iyi anlaşılacaktır. (Bkz. Çizelge 2.)

ÜÇÜNCÜ OYUN

İlk iki oyunun işleyiş düzenini çözümledikten sonra Güven Basım-evinin başdizgicisi Sayın Nail Ataer'e gösterdim. Nail Ataer, bir cönkte ne olduğunu anlayamadığı bir çizelge ile karşılaştığını, belki onu da çözebileceğimi söyledi. Koyunoğlu Şehir Müze ve Kitaplığındaki 11449 sayılı cönkte bulunan bu çizelgede daireler yerine sütunlar kullanılmış. Yalnız çizelgeyi hazırlayan çözümleri güçleştirmek için asıl sıra sayılarını çift sütun üzerine sonda verirken ilk sütunda da bir satır sayısı eklemiştir. Üstelik bu sayıları 18'e kadar getirerek, 17. ve 18. satırların dikey çizgilerle oluşturdukları gözlere "yünus māsā'llāh" diye bir ek yapmış son iki göze de "sene 1238" ve "fī yevmi's-şelāse" biçiminde tarih koymuştur. Bu eklemelerden çizelgeyi hazırlayanın adının Yünus olduğu anlaşılmaktadır. Bu çizelgeye göre $1 + 2 + 4 + 8 + 16 = 31$ ad yerleştirmek olanağı varken 32. ad olarak yine düzenleyici kendi adını eklemiştir.

Yakından bakılırsa bu çizelgede 1. sütundaki adlarla 6. sütundaki adların aynı olduğu görülecektir. Yalnız 1. sütunda 15. ve 16. satırlardaki Ca'fer ve Halil adlarının yer değiştirmesi gerekecektir.

Sıra sayısı	Ad	dâyire-i evvel (bir)	dâyire-i sâni (iki)	dâyire-i sâlis (dört)	dâyire-i râbi' (sekiz)	dâyire-i hâmis (on altı)	Daire sayıları toplamı
1	album	(x)					1
2	anber		x				2
3	etmek	x	x				1+2
4	kuşak			x			4
5	enâr	x		x			1+4
6	at		x	x			2+4
7	yaş üzüm	x	x	x			1+2+4
8	şâhid				x		8
9	elma	x			x		1+8
10	murâd		x		x		2+8
11	oğ	x	x		x		1+2+8
12	süci			x	x		4+8
13	yay	x		x	x		1+4+8
14	dest-mâl		x	x	x		2+4+8
15	buğday	x	x	x	x		1+2+4+8
16	kâğıd					x	16
17	qalem	x				x	1+16
18	za'ferân		x			x	2+16
19	gümiş	x	(x)			x	1+(2)+16
20	bıçak			x		x	4+16
21	üzük	x		x		x	1+4+16
22	halqa		x	x		(x)	2+4+2(16)
23	göl	x	x	x		x	1+2+4+16
24	piyâle				x	x	8+16
25	quru üzüm	(x)	(-)		x	x	1+8+16
26	bâdâm		(x)		x	x	(2)+8+16
27	şeker	x	x		x	x	1+2+8+16
28	hürmâ			x		x	4+8+16
29	kılıç	x		x	x	x	1+4+8+16
30	incü		x	x	x	x	2+4+8+16
31	nebât	x	x	x	x	x	1+2+4+8+16

İkinci sütündeki adlarla son sütündeki adlara da iyice bakılacak olursa 2. sütündeki tek sayılı adların son sütündeki adlara uyduğu görülecektir. Çift sayılı adlarda ise bu koşutluk yoktur. Bunun nedeni, işleyiş düzeninin anlaşılmasında için düzenleyicinin oldukça güç çözümlenecek bir çizelge hazırlamış olmasıdır. Bizim daha önceki oyunlara uyguladığımız çizelgeyi bu oyuna da uyguladığımızda aralarında hiçbir ayırım olmadığı görülecektir.

Önce Yūnus'un hazırladığı çizelgeye bir göz atalım. (Bkz. Çizelge 3.)

Oyunu yöneten, karşısındakilere, çizelgenin son iki sütununda bulunan adlardan herhangi birini içlerinden tutmalarını söyleyecek, daha sonra da bu adın ilk beş sütunda bulunup bulunmadığını soracak, sonra da sütun sayılarını toplayarak tutulan adın son iki sütunda verilen adlardan hangisinin sıra sayısını verdiğini hesaplayacak ve böylece niyet olarak tutulan adı bilmiş olacaktır.

Bu oyunda, Mecmū'atü'n-nezā'ir'de bulunan oyunlardaki gibi şiirler yoktur. Bu bakımdan onlar kadar ilginç değildir. Bizce tek ilgi çekici yanı, dairelerle değil de sütunlarla düzenlenmiş olmasıdır. Demek ki, bu oyun değişik kişilerce değişik biçimlerde uygulanmıştır.

Bu çizelgeyi de daha önceki oyunlara uyguladığımız yöntemle açıklayıcı bir çizelge biçimine koyalım. 17. ve 18. satırlardaki eklemelerin bu çizelgede yer almamaları doğaldır. (Bkz. Çizelge 4.)

Görüleceği üzere bu niyet oyunu da daha önceki oyunlarla aynı temele dayanmaktadır. Mecmū'atü'n-nezā'ir'den 398 yıl sonra böyle bir çizelge düzenlenmiş olması, bu oyunun ne denli benimsendiğini ve ilgi gördüğünü göstermesi bakımından yeterlidir sanıyorum. Üstelik Divan yazınından Halk yazınına değin geniş bir alanda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

* *
*

Bu oyunların temeli, birden başlayarak 2 ile çarpılan sayıların toplanmasıyla son sayının iki katından bir eksikliğine değin bütün sayıların bulunabilmesine dayanmaktadır. Matematikte bir sayının üssü sıfırsa o sayı ne olursa olsun sonuç bire eşittir ($n^0 = 1$). Burada 1 sayısını 2^0 ile gösterecek olursak:

$$2^0 + 2^1 + 2^2 + 2^3 + 2^4 + \dots + 2^n = 2 \times 2^n - 1 \text{ dir.}$$

	1	2	4	8	16	1	2
1	1 bir Muhammed	Muştafa	Kasım	Budağ	‘Ömer	Muhammed	Muştafa
2	Hasan	Hasan	Hamza	Dâvud	Muharrem	Hasan 3	Kasım 4
3	Yûsuf	Hamza	Yûsuf	Halil	Halil	Yûsuf 5	Hamza 6
4	‘Osmân	‘Osmân	‘Osmân	Maḥmûd	Receb	‘Osmân 7	Budağ 8
5	Dâvud	Maḥmûd	Hüseyn	Ya’qûb	Sefer	Dâvud 9	Maḥmûd 10
6	Ya’qûb	Ya’qûb	‘Alî	Hüseyn	Şa’bân	Ya’qûb 11	Hüseyn 12
7	‘Alî	Süleymân	Süleymân	Mûsâ	Ramazân	‘Alî 13	Süleymân 14
8	Hızır	Hızır	Hızır	‘Alî	‘Abdu’llâh	Hızır 15	Ömer 16
9	Muharrem	Receb	Şa’bân	Süleymân	‘İsâ	Muharrem 17	Receb 18
10	Sefer	Sefer	Ramazân	Hızır	İbrâhîm	Sefer 19	Şa’bân 20
11	Ramazân	‘Abdu’llâh	‘Abdu’llâh	İbrâhîm	İsmâ‘îl	Ramazân 21	‘Abdu’llâh 22
12	‘İsâ	‘İsâ	‘İsâ	İsmâ‘îl	Mûsâ	‘İsâ 23	İbrâhîm 24
13	İsmâ‘îl	Mûsâ	Bekr	Yaḥyâ	Bekr	İsmâ‘îl 25	Mûsâ 26
14	Yaḥyâ	Yaḥyâ	Aḥmed	Bekr	Yaḥyâ	Yaḥyâ 27	Aḥmed 28
15	Halil	Bekr	Halil	Aḥmed	Aḥmed	Ca’fer 29	Bekr 30
16	Ca’fer	Halil	Ca’fer	Ca’fer	Ca’fer	Halil 31	Yûnus 32
17	Yûnus	Yûnus	Yûnus	Yûnus	Yûnus	sene	fi yevmi’ ş-şelâ-
18	Maşa’llâh	Maşa’llâh	Maşa’llâh	Maşa’llâh	Maşa’llâh	1238	se

Sıra sayısı	Ad	1. sütun (bir)	2. sütun (iki)	3. sütun (dört)	4. sütun (sekiz)	5. sütun (on altı)	Sütun sayıları toplamı
1	Muhammed	x					1
2	Muṣtafa		x				2
3	Hasan	x	x				1+2
4	Kasım			x			4
5	Yüsuf	x		x			1+4
6	Hamza		x	x			2+4
7	Osman	x	x	x			1+2+4
8	Budaḳ				x		8
9	Dävud	x			x		1+8
10	Maḥmüd		x		x		2+8
11	Ya'qüb	x	x		x		1+2+8
12	Hüseyn			x			4+8
13	Ali	x		x	x		1+4+8
14	Süleymân		x	x	x		2+4+8
15	Hızır	x	x	x	x		1+2+4+8
16	Ömer					x	16
17	Muḥarrem	x				x	1+16
18	Receb		x			x	2+16
19	Sefer	x	x			x	1+2+16
20	Şa'bân			x		x	4+16
21	Ramazân	x		x		x	1+4+16
22	Abdul'llâh		x	x		x	2+4+16
23	İsâ	x	x	x		x	1+2+4+16
24	İbrâhîm				x		8+16
25	İsmâ'îl	x			x		1+8+16
26	Mûsâ		x		x		2+8+16
27	Yahyâ	x	x		x		1+2+8+16
28	Ahmed			x	x		4+8+16
29	Ca'fer	x		x	x		1+4+8+16
30	Bekr		x	x	x		2+4+8+16
31	Halil	x	x	x	x		1+2+4+8+16

Bu dizide $2 \times 2^n - 1$ sayısına değin bütün sayma sayıları 2^n 'nin katları olan sayıların çeşitli biçimlerde ve her biri bir kez alınarak toplanmasıyla gösterilebilmektedir. Kuşkusuz önce matematikçilerin buldukları bu dizi, bir oyun biçimine sokulmuş, oradan Divan yazınına geçmiş ve geniş bir yayılma alanı bulmuştur.

Oyunu düzenleyen sırayla şu işlemleri yapmaktadır: 1) 1'den 31'e değin numaraladığı kişi ya da nesne adlarını bir ana daire ya da sütuna sırayla yerleştirir. 2) 1. daire ya da sütuna ilk addan başlayarak, bir adı alıp bir adı bırakır. Başka bir deyişle yalnızca tek sayılı adları alır. 3) 2. daire ya da sütuna 2 sayılı addan başlayarak sırayla 2 adı alır, 2 adı bırakır; bu işlemi 31 sayılı ada değin sürdürür. 4) 3. daire ya da sütuna 4 sayılı addan başlayarak 4 adı alır, 4 adı bırakır ve son ada değin işlemi sürdürür. 5) 4. daire ya da sütuna 8 sayılı addan başlayarak 8 adı alıp 8 adı bırakarak işlemi sürdürür. 6) 5. daire ya da sütuna da 16 sayılı addan başlayarak sona değin kalan 16 adı alır. 7) Ana daire ya da sütun dışında kalan daire ya da sütunlara sırayla 1, 2, 4, 8, 16 biçiminde sayısal değerler verir 8) Daha sonra da içersinde bu adların geçtiği dörtlükler yazarak oyunu süslemiş olur.

Yapılan işlem, çağdaş matematikte 1, 2, 4, 8, 16 sayılarından her birinin birer kez alınarak toplanmalarıyla bulunabilecek değişik sayma sayıları dizisini göstermek biçiminde özetleyebileceğimiz bir olasılık işlemidir.

Birinci oyunda harf sayısı temel alındığından küçük bir değişiklik yapılarak 31 yerine 29 ad seçilmiş, bunun için de 4. ve 5. dairelerin sayısal değerleri 8 ve 16 yerine 7 ve 15 olarak değiştirilmiştir. Öyle sanıyorum ki bu değişikliği Mecmū'atü'n-nezā'ir'in düzenleyicisi 'Ömer bin Mezid yapmıştır. Bu değişiklik yüzünden uyguladığımız çizelgede de yukarıda verdiğimiz temel kurala aykırı durumlar ortaya çıkmıştır. Örneğin 7 sayılı adı birinci daireye değil de 7 sayısal değerli 4. daireye almak zorunluğu çıkmıştır. Bu da 1. daireye adları bir atlayarak alma kurallını bozmuştur. $1 + 2 + 4$ sayıları toplamı da 7 yapacağı halde 7 sayılı ad doğrudan doğruya, 4. daireye alındığından 1. ve 2. dairelerde atlamalar yapmak gerekmiştir. Yine 4. dairenin sayısal değeri 7 iken, 7. addan başlayarak kurallı duruma uygun biçimde 8 ad alıp 8 ad bırakmak gerekmiştir.

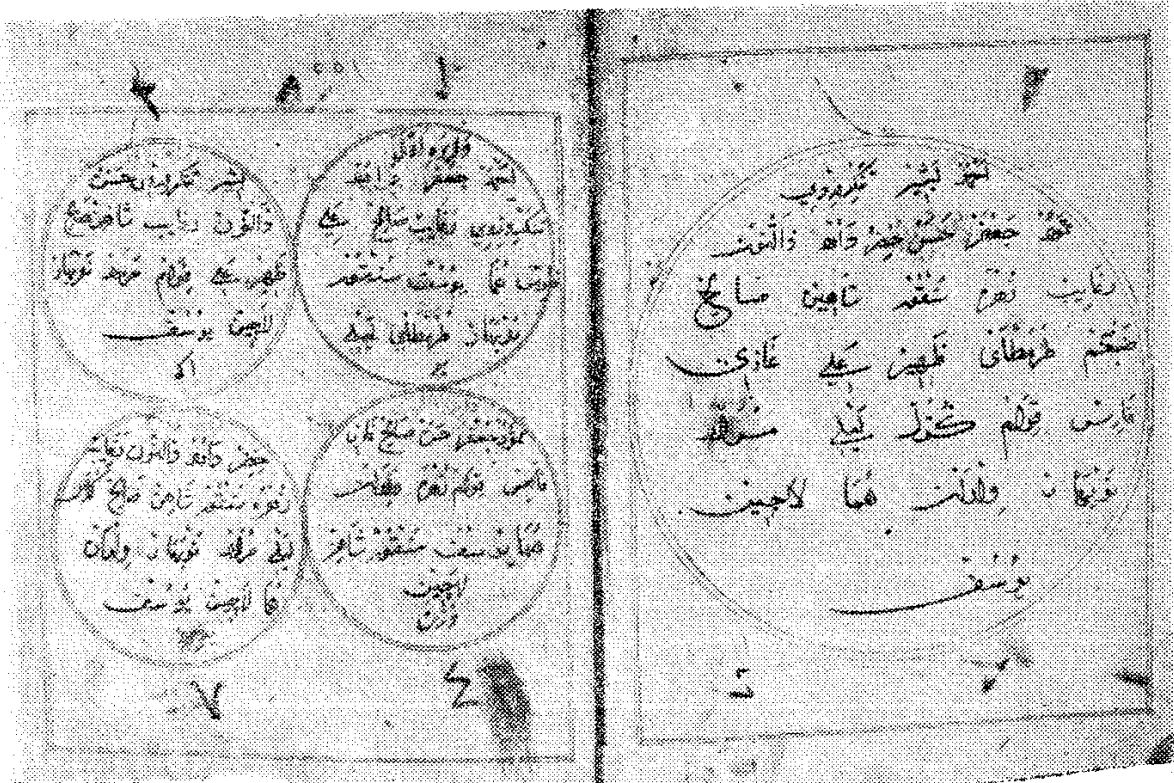
Bu oyunlar, yüzyıllar boyunca süren bir eğlenceyi göstermek ya-

nında çağın matematik bilimi üzerine ilginç veriler de ortaya koymaktadır.

Bilindiği gibi, muammalarda hep erkek adları verilir. İkinci oyunda Leylâ, Güzel, Nev-bahâr, Vildân gibi kadın adlarının bulunması da ilgi çekicidir. Büyük bir olasılıkla niyet tutulan ad, niyetine bakılan kişinin sevdiği kimsenin adı olmaktadır. Bu adların ve adlarla ilgili şiirlerin bulunulan çevreye göre değiştirilerek birtakım gizli düşleri ve düşünceleri açığa vuracak biçimde düzenlenmesi kuşkusuz oyunu daha da ilgi çekici kılar. Bütün bunlar yapılmış mıdır? Bu konuda ortaya çıkabilecek başka verileri görmeden kesin bir yargıya varmak olanaksızdır sanıyorum.

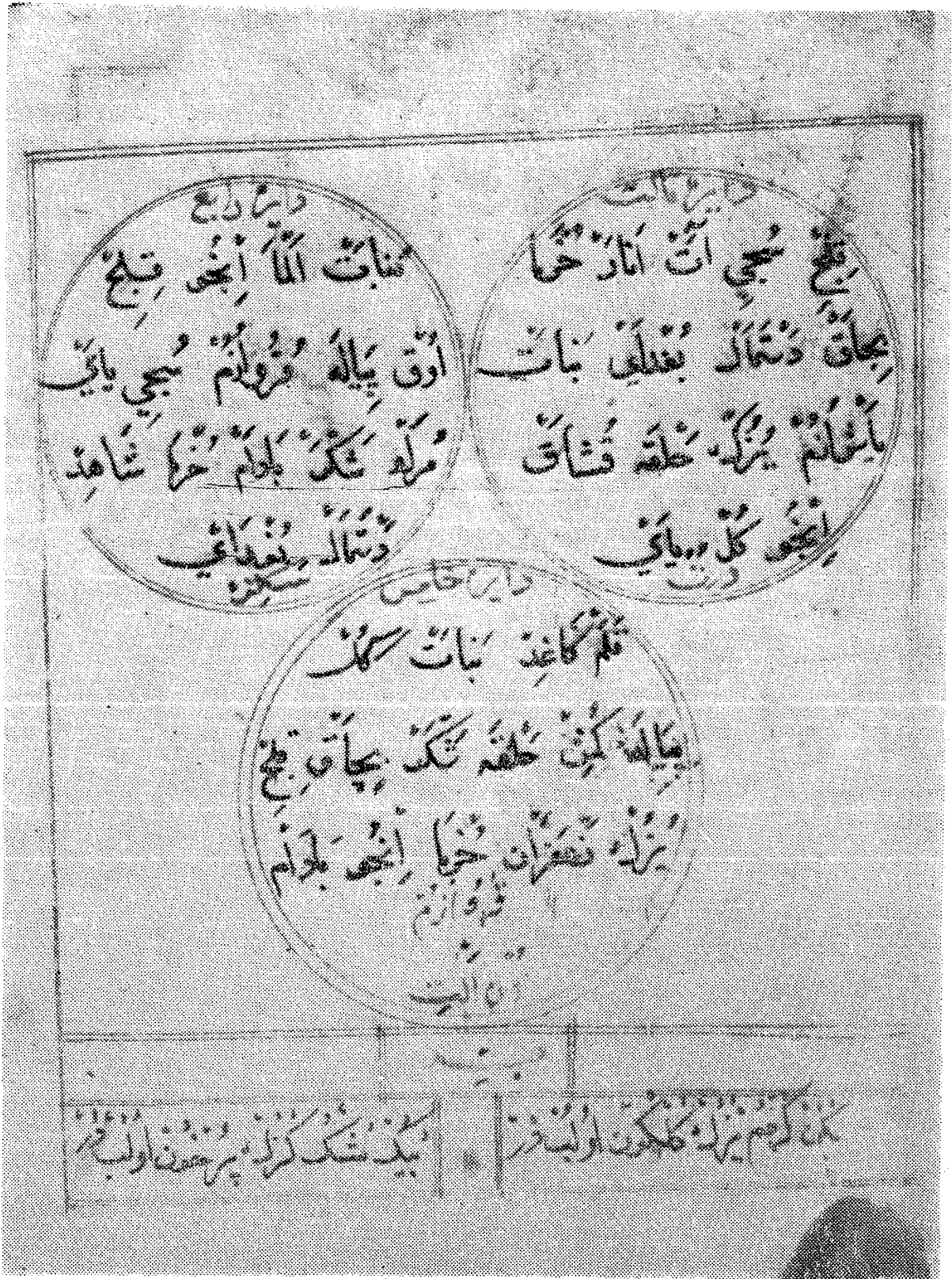
BİRİNCİ OYUN

Mecmū'atü'n-nezā'ir 278b

İKİNCİ OYUN

ÜÇÜNCÜ OYUN

۱	محمد	مصطفى	فاطمه	براق	۱۶	محمد	مصطفى
۲	حسن	حسن	حسن	داود	محمد	حسن	فاطمه
۳	یوسف	حمزه	یوسف	عیل	عیل	یوسف	حمزه
۴	عقمان	عقمان	عقمان	محمد	عقمان	عقمان	براق
۵	داود	محمد	حسن	یوسف	شرف	داود	محمد
۶	یوسف	یاقوب	علی	حسن	یاقوب	یوسف	حسن
۷	علی	سلیمان	سلیمان	موسی	رضان	علی	سلیمان
۸	حضر	حضر	حضر	علی	عبدالله	حضر	محمد
۹	محمد	رفیق	نعمان	سلیمان	عسی	محمد	محمد
۱۰	شرف	شرف	رضان	حضر	ابریق	شرف	نعمان
۱۱	رضان	عبدالله	عبدالله	اربعین	اسماعیل	رضان	عبدالله
۱۲	عسی	عسی	عسی	اسماعیل	موسی	عسی	اربعین
۱۳	اسماعیل	موسی	بکر	محمد	بکر	اسماعیل	موسی
۱۴	محمد	محمد	احمد	بکر	محمد	محمد	احمد
۱۵	عیل	بکر	عیل	احمد	احمد	عیل	بکر
۱۶	عسی	عیل	عسی	عسی	عسی	عیل	عسی
۱۷	عیل	عیل	عیل	عیل	عیل	عیل	عیل
۱۸	عیل	عیل	عیل	عیل	عیل	عیل	عیل
۱۹	عیل	عیل	عیل	عیل	عیل	عیل	عیل